

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. I. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазн. імя Я.Коласа. Мінск: Нав. і тэхн., 1985. 431 с.
2. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтуацыя. Словазмяненне / Пад рэд. М.В. Бірылы; АН БССР, Ін-т мовазн. імя Я.Коласа. Мінск: БелСЭ, 1987. 903 с.
3. Богданов Н.А. Словообразовательная структура речевых новообразований (на материале писем русских писателей второй половины XIX в.): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Алма-Ата, 1979. 215 с.
4. Леф. 1923. № 1.
5. Русско-белорусский словарь / Под ред. Я.Коласа, К.Крапивы, П.Глебки. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1953. 787 с.

М.У. Юнаш

СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ФУНКЦЫІ УЗУАЛЬНЫХ САМАТЫЧНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ (на матэрыяле беларускай драматургіі)

Асноўнымі структурнымі элементамі мовы драмы, як вядома, з’яўляюцца рэплікі персанажаў і аўтарскія рэмаркі. Разгледзім найбольш тыповыя стылістычныя функцыі, якія выконваюць узуальныя саматычныя фразеалагізмы ў іх межах. Пры аналізе стылістычных функцый будзем улічваць семантычную структуру зваротаў і асаблівасці іх уключэння ў тэкст.

1. Стылістычныя функцыі саматычных фразеалагізмаў у рэпліках персанажаў. Саматычныя фразеалагізмы шырока прадстаўлены ў маўленні персанажаў. Многія з гэтых зваротаў абазначаюць манеру паводзін, маюць пераважна адмоўную ацэначнасць: 1) *падтаптаць пад ногі*: [Курбатаў:] Дзеля сваёй карысці яны гатовы самае святое, самае чыстае *падтаптаць пад ногі* (А. Макаёнак. Выбачайце, калі ласка); 2) *пусціцца ў сабачую скуру*: [Даніла:] І калі хто з нас *пусціцца ў сабачую скуру* і перакінецца на бок ворага – няхай пральцеца яго чорная кроў і няхай ваўкі расцягаюць яго пагане мяса! (К. Крапіва. Партызаны); 3) *круціць хвостом*: [Арына Радзівонаўна:] Тады сядзі дома. Сама глядзі малую. Я не... Нечага *круціць хвостом* (А. Макаёнак. Верачка); 4) *вешацца на шыю*: [Маці:] Хоць сам мой на такое і не пойдзе, толькі ж ведаеце, якія дзяўчаты зараз. Самі *вешаюцца на шыю* (К. Губарэвіч. Галоўная роля); 5) *хвост распушчаць*: [Марыля:] Ды

хопіць табе *хвост распушчаць*. [Ваня:] Мама, краіна павінна ведаць сваіх герояў (К. Губарэвіч. Ох, “Жыгулі” вы, “Жыгулі”!); 6) *пудрыць мазгі*: [Рыгор:] Дзякую. Але – ты, Алесь, вядома, не крыўдуй – толькі мне здаецца, што ты *пудрыш* усім нам тут *мазгі* (А. Федарэнка. Багаты кватарант); характар персанажа – станоўчыя рысы: 1) *душа шырокая*: [Ірэна:] *Душа шырокая*. Просяць – не магу адмовіць (А. Махнач. На паляванні); 2) *сэрца залатое*: [Марыся:] Дык як жа яго не любіць, калі ён малады, прыгожы хлопец, а *сэрца ў яго залатое* (В. Дунін-Марцінкевіч. Пінская шляхта); адмоўныя рысы: 1) *вецёр у галаве*: [Коцік:] Няхай іграе... Не ў акардэоне рэч, брат. А наогул... Едзеш побач з ёй па лесе... і дух займае. Страшна робіцца. Шоўк шамаціць, духамі пахне... [Ягор Сцяпанавіч:] *Вецёр у цябе ў галаве*, Пятро... (І. Шамякін. Не верце цішыні); 2) *на руку нячысты*: [Несцерка:] Вядома, усе семінарысты *на руку нячысты* (В. Вольскі. Несцерка).

У маўленні персанажаў прадуктыўна выкарыстоўваюцца саматычныя фразеалагізмы, якія выконваюць эмацыянальную функцыю. Яны выяўляюць разнастайныя эмоцыі і пачуцці – страх: 1) *душа ў пятках*: [Чарнавус:] Дразніцеся, а ў самой *душа ў пятках* (К. Крапіва. Хто смяецца апошнім); 2) *калені дрыжаць*: [Грачанік:] Тады ўсе мы былі смелыя. А цяпер паклічуць на бюро – *калені дрыжаць* (І. Шамякін. Экзамен на восень); пакуты: 1) *рваць на сабе валасы*: [Бульба:] Патурала Сідару! Вось што! Цяпер чухаеш патыліцу, равеш роўма, *рвеш на сабе валасы* (А. Махнач. На паляванні); 2) *з разбітым сэрцам*: [Анастасія:] Ведаеце, як мы пазнаёміліся? У мяне балеў зуб. Зайду, думаю, у суседні нумар, папрашу лекаў. Прыйшла з балючым зубам, а пайшла *з разбітым сэрцам*... (А. Дзялендзік. Гіпапатам); трывогу: *бегаюць вочы*: [Швальбе:] Та-ак! Але я бачу, што ў гэтага падсыпкі *бегаюць вочы* (У. Караткевіч. Млын на Сініх Вірах); адсутнасць трывогі: *з лёгкай душой*: [Гастрыт (падумаўшы, злосна):] Брэшаш! Не веру. І ты баішся. Павінен баяцца, а не... Ну што ты ў жыцці бачыў, каб *з лёгкай душой* смерць прыняць? [Мульцік:] Усё трэба рабіць *з лёгкай душой*... (А. Дудараў. Вечар); гнеў, крыўду: *на сэрцы накіпела*: [Скібка:] Вас жменька, ды ў суседняй вёсцы жменька – вось і прыгаршчы. А колькі ў нас такіх вёсак! І ў кожнай знойдуцца людзі, у якіх *на сэрцы накіпела* (К. Крапіва. Партызаны); здзіўленне: *вочы вылупіць*: [Другая мярцвячка:] Як я глянула на цябе, адразу закахалася! Як я іграла марш Мендэльсона!.. Усе прысутныя ажно *вочы вылупілі*! (М. Стрыжоў. Могілка... ноч месяцовая...); радасць: *душа радуецца*: [Туманава:] О, як

гэта цудоўна! Гляджу на наш калектыў – і *душа радуецца*. Да чаго ж дружна жывём! (А. Дзялендзік. Аперацыя “Мнагажэнец”). Фразеалагізм *сэрца замірае* сумяшчае некалькі эмоцый. У адным кантэксце яны выяўляюцца станоўчыя: [Хітры:] Новыя мясціны! Новыя людзі! Страна радная! Там цяплынь яшчэ... овашчы-фрукты, розныя прадукты... Дачы ёсць пустыя... А назвы якія! *Сэрца замірае*. Паслухай: Вясёлае, Абільнае, Лучыстае, Красівае, Сонечнае... (А. Дудараў. Злом); у другім – адмоўныя: [Наталля:] Сонца пячэ, гарачыня, а з-за краю зямлі ўжо сунецца сіняя хмара, і вуха ўжо ловіць глухі далёкі рокат. *Сэрца* тады *замірае* ў трывозе (К. Крапіва. Проба агнём).

Асобныя саматычныя фразеалагізмы неаднаразова паўтараюцца ў маўленні пэўнага персанажа. У такім выпадку яны выконваюць функцыю яго маўленчай характарыстыкі. Напрыклад, у п’есе М. Чарота “Мікітаў лапаць” Яўмень ужывае фразеалагізм *трасца ў бок* 36 разоў, часта з негатыўным адценнем: [Яўмень:] Слухаць не хачу! Я вось выведу твой розум, *трасца* табе ў *бок*! [Грыпіна:] Не баюся я цябе, дурань! Дурань! (Бяжыць пад лаўку.) [Яўмень:] Дык ты вось як, *трасца* табе ў *бок*! (Сцёбае раз пугаю па лаўцы.) [Зоська:] Ай, татачка! [Мікіта:] Вой! вой! вой! Залавіў па пальцы! (Ліжа палец.) [Грыпіна:] Ну, бі болей, бі болей. [Яўмень:] *Трасца* табе ў *бок*! (Хвошча па лаўцы.) Персанаж выкарыстоўвае зварот *трасца ў бок* і без адмоўнай канатацыі: [Яўмень:] Ну, прабачай, *трасца* табе ў *бок*! Я абмыліўся – людзей паслухаў...; [Яўмень:] Жаніся з Зоськай, а як мы, старыя, памром, прыары зямлю сваю да нашай ды жывіце з Богам, *трасца* вам у *бок*; [Яўмень:] *Трасца* вам у *бок*, праспявайце што-небудзь ды паскачыце!

2. Стылістычныя функцыі саматычных фразеалагізмаў у аўтарскіх рэмарках. Рэмаркі змяшчаюць тлумачэнне да тэксту п’есы, “... тыя звесткі, якія аўтар не можа або не лічыць патрэбным уключыць у маўленне персанажаў” [1, с. 5]. У рэмарках мы выявілі 131 саматычны фразеалагізм (СФ). Толькі 38 драматургаў выкарыстоўваюць тут дадзеныя адзінкі. Наглядна гэта можна прадставіць у выглядзе табліцы 1.

Саматычныя фразеалагізмы ў аўтарскіх рэмарках ужываюцца пераважна для вобразнай характарыстыкі дзеянняў персанажаў. Самую шматлікую групу складаюць звароты, якія перадаюць зрокавае ўспрыманне. Усе гэтыя выразы маюць у складзе кампанент *вока*, напрыклад: 1) *упівацца вачыма*: Караневіч рэзка паварочваецца і *ўпіваецца вачыма* ў Перагуда (К. Крапіва. Проба агнём);

Таблиця 1

Размеркаванне саматычных фразеалагізмаў у рэмарках па аўтарах

Аўтары	Агульная колькасць СФ	Колькасць СФ у рэмарках ад агульнай колькасці
К. Крапіва	262	12
А. Макаёнак	289	10
А. Петрашкевіч	227	10
М. Матукоўскі	123	8
Н. Гілевіч	57	7
У. Караткевіч	152	6
А. Махнач	89	6
А. Маўзон	63	6
К. Губарэвіч	254	5
А. Дзялендзік	105	4
П. Васілеўскі	93	4
В. Зуб	60	4
С. Кавалёў	30	4
С. Бартохава	16	4
Я. Купала	114	3
А. Дудараў	106	3
І. Шамякін	66	3
У. Сауліч	64	3
С. Свірыдаў	38	3
В. Лапцік	20	3
В. Гарбацэвіч	56	2
С. Мікула	34	2
М. Гарэцкі	32	2
П. Васючэнка	19	2
М. Зарэцкі	15	2
В. Палескі	54	1
Л. Родзевіч	51	1
Я. Шабан	43	1
Г. Каржанеўская	42	1
У. Галубок	38	1
М. Грамыка	32	1
А. Федарэнка	30	1
І. Стадольнік	27	1
З. Дудзюк	24	1
І. Чыгрынаў	20	1
У. Халіп	18	1
І. Казлова	14	1
Ф. Аляхновіч	9	1

2) *праводзіць вачыма*: [Даніла (*праводзіць вачыма* Маргуна, які праходзіць па вуліцы):] Задраў нос і дзень добры не скажа (К. Крапіва. Партызаны); 3) *кідаць вокам*: [Маладзейшы:] Надакучыла... (*Кідае вокам* у той бок, круціць газету і гаворыць, каб гаварыць.) (М. Гарэцкі. Антон); 4) *стральнуўшы вачыма*: [Жлукта:] Мне трэба два мяккія да Ташкента... [Праменны:] Адзін мяккі. [Жлукта (*стральнуўшы ў яго вачыма*):] Два мяккія.. (К. Крапіва. Мілы чалавек); 5) *змераць вачыма*: Грамадзянін іранічна і падазрона *змераў* яго *вачыма* ды пайшоў (Я. Купала. Тутэйшыя). Саматычныя фразеалагізмы таксама абазначаюць спосаб дзеяння: 1) *праз зубы*: [Маёр Козлікаў (чалавеку ў чорным *праз зубы*):] Дзякуй, можаш быць свабодным (У. Сауліч. Сабака з залатым зубам); 2) *на вуха*: [Мікола:] А ты не ведаеш, што зрабіць? (нахіляецца і гаворыць Кісялёву *на вуха*.) Развалі работу і цябе зноў турнуць назад брыгадзірам (П. Васілеўскі. Любоў, Надзея, Вера...); 3) *адным вокам*: [Рыбнікаў:] І віна наша аднолькавая. (Караневіч сядзіць пануры і суровы. Рыбнікаў сочыць за ім *адным вокам*.) (К. Крапіва. Проба агнём); 4) *пад нос*: Дон Кіхот прысядае да кастра, грэе рукі і мармыча *пад нос* песню “Дзе ж вы, рыцары, падзеліся?” (М. Матукоўскі. Мужчына, будзь мужчынам, або Уваскрэсенне Дон Кіхота); меру і ступень: 1) *ва ўсю глотку*: Над усім светам раве накаваны, пякельны, хаўтурны пярун. *Ва ўсю глотку*, дзіка, як нямы сатана (У. Караткевіч. Маці ўрагану); 2) *з усіх капытоў*: [Пацяроб:] Контррэвалюцыянеры, назад! (*з усіх капытоў* кідаецца ў зал, дзе чуваць, ваюе, з наравістымі грамадзянамі...) (М. Зарэцкі. Сымон Карызна); лакальную блізкасць: 1) *носам к носу*: [Касабуцкі (сутыкнуўшыся *носам к носу* з Лютынскім, прыкладвае растапыраныя пальцы да вуха):] Здрасце, пажалста! (К. Крапіва. Канец дружбы); 2) *плячо ў плячо*: Паўз другую сцяну таксама *плячо ў плячо* стаяць шафы (М. Зарэцкі. Сымон Карызна); 3) *пад носам*: [Марка (гнеўна):] Ты што – ідыёт? (Змятае рукой з дошкі *пад носам* у ашалелага Трышчана.) (С. Кавалёў. Трышчан, або Блазны па пахаванні); 4) *твар у твар*: Цяпер яны *твар у твар*, як на боі: яна і Радзівіл (У. Караткевіч. Маці ўрагану); звязаны з паняццем слыху: 1) *навастрыць вушы*: [Ульяна Паўлаўна (цвёрда):] Раскажу! (Глядзіць на Марыну, якая *навастрыла ўжо вушы*.) Не цяпер (І. Шамякін. Экзамен на восень); 2) *наставіць вуха*: Нечакана зусім блізка, як бы на верандзе, пачуўся нягучны таямнічы свіст, які не мог быць ні чым іншым, апроча як умоўным сігналам. Антон Вікенцьевіч сеў на ложку і *наставіў вуха* (Н. Гілевіч. Першая ноч на курорце); з маўленчай дзейнасцю: 1) *язык заплятаецца*: [Гаспадар (перапужаны):] Яны... як... сюды, ізноў... дзе яны? (Выпускае сук, ногі трасуцца, *язык заплятаецца*) (Л. Родзевіч. П.С.Х.);

2) *варочаць языком*: [Лаўбэ (ледзь *варочае языком*):] Купіць дом на Грабене... Сто тысяч долараў... Ха-ха-ха... (С. Мікула. Крыгаход); з фізічным станам: 1) *ледзь трымацца на нагах*: Нюра *ледзь трымаецца на нагах* (П. Васілеўскі. Любоў, Надзея, Вера...); 2) *кляваць носам*: [Альжбета (да Сцяпана, які *клюе носам* за сталом):] Што ты табаку важыш? Ідзі кладзіся спаць (Я. Купала. Паўлінка).

Фразеалагізмы *не верыць вушам, браць сябе ў рукі, на душы, гарыць душа, не верыць сваім вачам* рэалізуюць эмацыянальную функцыю: [Загадчыца:] Ваш сын падаў заяву ў загс. [Маці (*не верыць вушам*):] А божа мой!.. (К. Губарэвіч. Салодкі месяц); Нямая паўза. Першым *бярэ сябе ў рукі* Кусонскі (К. Губарэвіч. Галоўная стаўка); Сурова глядзяць людзі. У іх позірках і горыч, і боль, і яшчэ штосьці такое, ад чаго *на душы ў Зязюлі моташна* (А. Дзялендзік. Гаспадар); Валодзька, пэўна, кінуўся б на нахабніка, каб абараніць гонар маці, але Надзейка ў час заўважыла, як *гарыць душа ў хлопца* (А. Макаёнак. Трыбунал); Фарыд ідзе да трона, бярэ з прыступак папірусы, чытае і *не верыць сваім вачам* (А. Макаёнак. Дыхайце эканомна!..).

У рэмарках розных аўтараў сустракаецца ўстойлівая моўная адзінка з *чужога пляча*, якая выконвае функцыю дэталізацыі: Вера, у старой сукенцы з *чужога пляча*, мые падлогу (А. Махнач. Мадам Іёнаўна); Яська – пінжак, штаны з *чужога пляча*, накінуты абы-як... (М. Грамыка. Воўк); Максім у папоўскай рызе з *чужога пляча* затыкае шыбу адзінага вузенькага, як байніца, акна (А. Петрашкевіч. Мост упоперак ракі).

Стылістычная функцыя звароту *хоць у вуха кладзі* вызначаецца спецыфікай яго ўключэння ў тэкст: Прокусаў зараз вельмі лагодны, уступчывы, ласкавы, мяккі. *Хоць у вуха яго кладзі* (А. Макаёнак. Верачка). Выкарыстанне дадзенага фразеалагізма ў постпазіцыі адносна слоў, семантычна яму блізкіх, дапамагае перадаць іранічнае стаўленне аўтара да персанажа, вызначальнымі рысамі якога з'яўляюцца крывадушнасць і бюракратызм.

Такім чынам, у маўленні персанажаў звароты ўжываюцца для перадачы манеры паводзін, характару персанажа. Гэтыя выразы вызначаюцца адмоўнай ці станоўчай ацэначнасцю. Пашыранымі з'яўляюцца ўстойлівыя моўныя адзінкі, якія выконваюць эмацыянальную функцыю. Некаторым саматычным фразеалагізмам уласціва функцыя маўленчай характарыстыкі персанажа. У аўтарскіх рэмарках ужываюцца пераважна звароты, якія вобразна характарызуюць дзеянне. Сярод іх прэваліруюць тыя, што абазначаюць зрокавае ўспрыманне. Іншыя выкарыстоўваюцца для перадачы

спосабу дзеяння, меры і ступені, лакальнай блізкасці, звязаны з паняццем слыху, маўленчай дзейнасцю, фізічным станам. Асобныя выразы выконваюць эмацыянальную функцыю, функцыю дэталізацыі, выступаюць у якасці іранічнага сродку.

Літаратура

1. Балягина И.Я. Драматургическая ремарка как тип текста (на материале русских пьес 1920-х годов): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Моск. пед. ун-т. М., 1993. 16 с.